

במרכז

קובץ מחקרים
כרך ד'

אמונה

עורכים:
גיא ד' שטיבל
אבנר אקר
אמיר גורזלזני
יותם ספר
עמית שדמן
שלומה דן-גור
עידו קור

במרכז

קובץ מחקרים
כרך ד'

מחקרי הכנס השנתי "במרכז" הרביעי
פרי שיתוף פעולה בין מרחב מרכז של רשות העתיקות, החוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום ע"ש
יעקב מ' אלקוב והמכון לארכיאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר של אוניברסיטת תל אביב, והמכון לארכיאולוגיה
של אוניברסיטת בר-אילן, שהתקיים ב-8 יוני, 2023 באוניברסיטת תל אביב

כריכה: מסכת אבן מהניאולית הקדם-קרמי א' מתל ברקת (צילום: ד' גזית, רשות העתיקות)

מנהלת מחלקת פרסומים: ציפי קופר-בלאו
עורך הפקה: דניאל קליימן
עיצוב גרפי: אילת גזית

© המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, רשות העתיקות ואוניברסיטת בר-אילן, תשפ"ד

מסת"ב 978-965-266-073-2
הודפס בישראל תשפ"ד

במרכז

קובץ מחקרים

כרך ד'

אמונה

עורכים:

גיא ד' שטיבל, אבנר אקר, אמיר גורזלזני, יותם טפר,
עמית שדמן, שלומה דן-גור ועידו קור

אמרי וקלייר יאס פרסומים בארכאולוגיה
המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

רשימת מחברים ועורכים

דגן, עמית
אוניברסיטת בר-אילן
Amit.Dagan@biu.ac.il

דן-גור, שלמה
רשות העתיקות
salomec@israntique.org.il

הדד, אלי
רשות העתיקות
haddad@israntique.org.il

ויזל, מור
רשות העתיקות
morv@israntique.org.il

ורדי, יעקב
רשות העתיקות
jacobv@israntique.org.il

זיסו, בועז
אוניברסיטת בר-אילן
boaz.zissu@biu.ac.il

חבויניק, לירון
אוניברסיטת תל אביב
chavoinik@mail.tau.ac.il

טואג, רון
רשות העתיקות
toueg@israntique.org.il

טפר, יותם
רשות העתיקות
yotam@israntique.org.il

טרם, שולמית
רשות העתיקות
shulamitt@israntique.org.il

יטאח, גלעד
רשות העתיקות
giladit@israntique.org.il

אגמון, יניב
רשות העתיקות
yaniva@israntique.org.il

אייריך רוז, אנה
רשות העתיקות
anna@israntique.org.il

אלישע, יוסי
רשות העתיקות
yossie@israntique.org.il

אלכסנדרובסקי, דניאלה
רשות העתיקות
danielaa@israntique.org.il

אמיר, יובל
אוניברסיטת תל אביב
yuvalamir@mail.tau.ac.il

אנטון, מארי
אוניברסיטת תל אביב
marieanton@tauex.tau.ac.il

אקר, אבנר
אוניברסיטת בר-אילן
avner.ecker@biu.ac.il

גולן, דור
רשות העתיקות
dorg@israntique.org.il

גורזלזני, אמיר
רשות העתיקות
amir@israntique.org.il

גנדלמן, פטר
רשות העתיקות
petergen@israntique.org.il

צוב, נמרוד
רשות העתיקות (בפנסיה)
nimrod@getzov.com

צביבל, אלישבע
רשות העתיקות
elishevaz@israntique.org.il

קוך, עידו
אוניברסיטת תל אביב
idokoch@tauex.tau.ac.il

קליין, איתן
רשות העתיקות
eitank@israntique.org.il

קריספין, שחר
רשות העתיקות
shahark@israntique.org.il

קרקובסקי, מאשה
רשות העתיקות
masuak@israntique.org.il

ריאר, עליזה
רשות העתיקות
alizar@israntique.org.il

שדמן, עמית
רשות העתיקות
shadman@israntique.org.il

שטיבל, גיא ד'
אוניברסיטת תל אביב
guystiebel@tauex.tau.ac.il

שלם, דינה
רשות העתיקות
dinash@israntique.org.il

ירושביץ, אלה
רשות העתיקות
allayar@israntique.org.il

כהן-וינברגר, ענת
רשות העתיקות
cohen@israntique.org.il

מאי, הילה
אוניברסיטת תל אביב
mayhila@tauex.tau.ac.il

מאיר, אהרן
אוניברסיטת בר-אילן
aren.maeir@biu.ac.il

מילבסקי, יניר
רשות העתיקות
ianir@israntique.org.il

מרמלשטיין, מיכל
רשות העתיקות
michalmr@israntique.org.il

נגר, יוסי
רשות העתיקות
yossi@israntique.org.il

סגל, אורית
רשות העתיקות
oritsegal@israntique.org.il

עד, עוזי
רשות העתיקות
ad@israntique.org.il

עין-מור, דניאל
רשות העתיקות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב
einmor@israntique.org.il

תוכן עניינים

v*, v	רשימת מחברים
ix*, ix	פתח דבר
	1 עדויות לפעילות טקסית במבנה ציבור בישוב כפרי מתקופת הברונזה התיכונה 2ב'–ג' במזור (אלעד)
1*	דניאל עין–מור ואורית סגל
	2 “אל תסתכלו בחמור, אלא במה שיש בו”: כלי נסך דמויי חיה מתקופת הברזל
1	יובל אמיר
	3 קנקנים הפוכים ומצבה ללא קבר: האם התגלה אתר ובו פעילות פולחנית מתקופת הברונזה הביניימית סמוך ליהוד?
19	דור גולן ומיכל מרמלשטיין
	4 מיוחסים בתקופה הניאוליתית הקרמית המאוחרת/הכלקוליתית הקדומה
37	הילה מאי, לירון חבוניק, מארי אנטון, יוסי נגר, עוזי עד, אנה איריך רוז, אלה ירושביץ, יניר מילבסקי, נמרוד גצוב, יעקב ורדי ודינה שלם
	5 התפרוסת הישובית בתל קנה/אל מוחמאר בתקופת הברונזה המאוחרת לאור תוצאות הסקר העדכני ומחקרי עבר
25*	עמית דגן
	6 מנהגי קבורה בפלשת בתקופת הברזל
59	אהרן מאיר
vii	

	7	“פני אריה” – ממצא מיוחד מהתקופה הרומית מחורבת אבריקה אלישבע צביבל ואלי הדד
69		
	8	מרד גאלוס ב”דרומא” – עדות ארכאולוגית ראשונה לחורבן לוד היהודית מור ויזל ושחר קריספין
95		
	9	טיפוס “חדש” של סיר בישול מהתקופה הרומית באזור החוף והשפלה שולמית טרם, פטר גנדלמן וענת כהן-וינברגר
37*		
	10	ממצא יחודי מאתר ניאוליתי קדם-קרמי א’ בבריכת ברקת (חורבת בורנאט) מאשה קרקובסקי ויניר מילבסקי
117		
	11	אדריכלות קברים ומנהגי קבורה בתקופת הברונזה הביניימית בעמק איילון לאור חפירות ההצלה בנווה אפרים (יהוד מערב) גלעד יטאח, יוסי אלישע, עליזה ריאר, דניאלה אלכסנדרובסקי, רון טואג ויניב אגמון
137		
	12	עדות אפשרית לטקסי העלאה באוב (Necromancy) במערת התאומים שבהרי ירושלים בועז זיסו ואיתן קליין
159		
67*, 193		תקצירים

מרד גאלוס ב"דרומא" – עדות ארכאולוגית ראשונה לחורבן לוד היהודית

מור ויזל ושחר קריספין

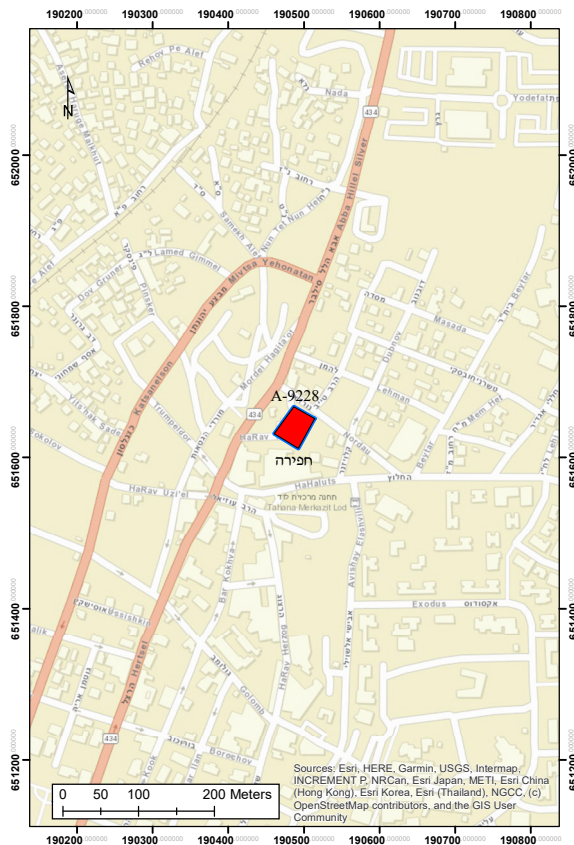
הקדמה

בחודשים מרץ, יוני וספטמבר 2022 נערכו חפירות בדיקה, הצלה וכן השלמת מכלולים ברחוב נורדאו בלוד, לקראת הקמת מבנה ציבור (הרשאה מס' A-9228; נ"צ 660-651610-520/190460; איור 1; קריספין, ויזל וטנדלר בהכנה).¹ נפתח שטח ובו 24 ריבועי חפירה (איור 2), שבהם נחשפו חמש שכבות ארכאולוגיות שזמנן מסוף תקופת הברונזה המאוחרת–ראשית הברזל, ומהתקופות הרומית המאוחרת, הביזנטית, האסלמית הקדומה והעות'מנית–המנדט הבריטי. מאמר זה ידון בהרחבה בשכבה 4 המתוארכת לתקופה הרומית המאוחרת–ראשית הביזנטית (המאות הג'–ה' לסה"נ), שבה נתגלתה הטמנת מטבעות באחד מחדרי מבנה גדול לצד ממצאים נוספים, ותוצג פרשנות להטמנה זו. ביסודות המבנה, תחת גובה רצפותיו, נחשפה הטמנה (שהתפזרה) של 94 מטבעות. קבוצה מרכזית של מטבעות, החותמת את המטמון, מתוארכת לשנים 351–354 לסה"נ

* מור ויזל ושחר קריספין: רשות העתיקות

1 החפירה, מטעם רשות העתיקות ובמימון החברה הכלכלית לוד, נוהלה על ידי ש' קריספין, בסיוע מ' ויזל וא"ש טנדלר (ניהול שטח). כן השתתפו א' אקר (אפיגרפיה), י' טפר, ג' אבני וי' שוורץ (יעוץ מדעי), א' טקסל (זיהוי כלי חרס), ל' סנדברג (זיהוי מטבעות), א' רזיצסקי (ניקוי מטבעות), מ' אברהמי (שימור פסיפסים), א' זילברשטיין (בדיקות מקדימות), ר' טואג (הכנת השטח לחפירה), א' פרץ (צילום שטח), ד' גזית (צילום מעבדה), ע' יוניש וש' עימואלוב (מדידות ושרטוט), י' גומני (הכנת תוכניות) א' דגוט (GIS/GPS), י' עמרני, ז' לוטן (מנהלה), ע' שדמן, ע' עזב וי' קורנפלד.

איור 1: מפת התמצאות
(הכנה: א' דגוס,
רשות העתיקות)

ומעידה על אירוע היסטורי בתולדותיו של המבנה. על פי המקורות ההיסטוריים אירעו במחצית השנייה של המאה ה'לסה"נ שני אירועים משמעותיים בארץ-ישראל; הראשון הוא מרד היהודים באימפריה הרומית בזמן שלטונו של הקיסר פלביוס קלאודיוס קונסטנטיוס גאלוס, והשני הוא רעידת האדמה שהחריבה חלקים מהארץ. במאמר זה נבחן באיזו מידה השפיעו אירועים אלו על לוד בכלל ועל תושביה היהודים בפרט, ונסה להציע לאיזה מהאירועים הייתה ההשפעה המכרעת על אחריותו של המבנה שנחשף. נוסף על כך נעמוד על מאפייניו של המטמון מהחפירה ונדון במטמונים נוספים שתיארוכם דומה, מרביתם נמצאו בבתי כנסת ברחבי ארץ-ישראל.

איור 2: תוכנית כלל השכבות (שרטוט: י' גומני, רשות העתיקות)

רקע היסטורי ומחקרי של העיר לוד

בתחומי העיר לוד, השוכנת במרכזה של בקעת אוננו, על גדות נחל איילון, נחשף רצף ישובי ארוך מאוד למן התקופה הנאוליתית הקרמית (כ-8000 שנים לפני זמננו) ועד ימינו (קפלן תשל"ז; ינאי ומרדר תשס"א; ארבל 2004; ויינברגר 2005; גולני 2012). העיר נזכרת לראשונה ברשימת ערי כנען שאותן כבש הפרעה המצרי תחותמס הג' במחצית השנייה של המאה הט"ז לפסה"נ (אהרוני 1987: 37–38; סימונס 1937: 117). לוד נזכרת שוב בספר דברי הימים ברשימת היחש (יחס) של שבט בנימין (דברי הימים א' ח: יב), ונזכרת כאחת הערים שאליהן חזרו שבי ציון מגלות בבל (עזרא ב: לג; נחמיה ז: לז; יא: לה).

לאחר חורבן ירושלים בשנת 70 לסה"נ הפכה לוד למוקד חשוב בחיי היהודים והתקיימה בה פעילות תורנית יהודית מוגברת, ולאחר מרד בר כוכבא, במאות הב'–הד' לסה"נ, הגיעה העיר לשיאה כמרכז התורני של אזור השפלה כולו, שכונה גם "דרומא" (שוורץ תשמ"ב: 180–182). בתקופה זו ריכזו סביבם בתי המדרש בלוד את חכמי הדרום שבלטו בפעילותם. חכמי לוד, שכוננו גם "זקני הדרום", היו גוף עצמאי, וקימו פעילות הלכתית אינטנסיבית במסורות ובהנהגות, הנפרדות לעיתים מתקנות מוסדות ההנהגה בגליל. לצד זאת, הם שמרו על קשרים איתנים עם זקני הגליל (אופנהיימר 1978: 81–89). בתלמוד הירושלמי אזכורים רבים לרבנים ידועים שגרו או פעלו בלוד, בהם רבי עקיבא, רבי טרפון, רבי אלעזר בן עזריה, רבן גמליאל בן זכאי, רבי אליעזר בן הורקנוס, רבי יהושע בן חנניה, רבי יהושע בן לוי ואף רבי יהודה הנשיא (שוורץ 2015: 107–115). לצד היותה מרכז תורני, מיקומה של העיר על צומת דרכי המסחר סייע להצבתה כמרכז של תעשיית אריגים וטקסטיל, נוסף על שטחי חקלאות פוריים שהעסיקו תושבים רבים ואפשרו רמת חיים גבוהה בעיר.

הרומאים קראו לעיר לידה, שינוי קל של שמה הקדום, והעניקו לה שם חדש: דיוספוליס (עירו של האל / זאוס). העיר זכתה למעמד של קולוניה רומית בימי הקיסר ספטימיוס סוורוס (193–211 לסה"נ) ושמו צורף לשמה – קולוניה לוקיה ספטימה סוורה דיוספוליס (גופנא ובית-אריה תשנ"ז: 88).

לוד הייתה עיר חשובה גם בתקופה הביזנטית, בעיקר בשל המסורת שעל פיה נקבר בה גיאורגיוס הקדוש. בראשית התקופה האסלמית הקדומה שימשה העיר בירת המחוז עד ליסודה של העיר רמלה ברבע הראשון של המאה הח' לסה"נ ומעבר מרכז השלטון אליה. בימי השלטון הצלבני נקראה העיר "סנט ג'ורג' דה לידה" (St. George de Lidda) על שם הקדוש. לאחר הכיבוש המוסלמי בשלהי המאה הי"ב עברה השליטה

בעיר לידי הממלוכים. בתקופה העות'מנית, למן המאה הט"ז, הייתה לוד עיירה קטנה שעיקר תושביה מוסלמים ומקצתם נוצרים (בן-אריה 1987: 150–151). בלוד נערכו סקרים אחדים וחפירות ארכאולוגיות רבות (כ-90 עד כה).² בחפירה סמוכה לחפירה הנידונה כאן, בשנת 2019, נחשפו שש שכבות ארכאולוגיות מתקופות הברזל, הרומית הקדומה, הביזנטית, האסלמית הקדומה, הממלוכית ותקופת המנדט הבריטי (קריספין, טנדלר ויקואל 2022; קריספין וטנדלר בהכנה).

שכבה 4 – התקופה הרומית המאוחרת

במרכז שטח החפירה נחשפו יסודותיהם של חמש יחידות אדריכליות המתוארכות לתקופה הרומית המאוחרת – ראשית הביזנטית (איור 3). המבנה המרכזי (יחידה 1, כ-100 מ"ר) מחולק לתשע יחידות אדריכליות (1.1–1.9); ארבע היחידות המזרחיות (יחידות 1.1, 1.3, 1.5, 1.8) מאורכות וגדולות ביחס לארבע היחידות המערביות (יחידות 1.2, 1.4, 1.6, 1.9) שממערב להן נחשפה חצר (יחידה 1.7). שרידי המבנה נשתמרו רק לגובה היסודות ולעיתים שוחזרו קירות מתעלות השוד. פתחי החדרים לא נשתמרו ולפיכך קשה לשחזר את אופי המעבר בין החללים.

יחידה 1.1 – בחלקו הצפוני של המבנה נחשף קטע קטן מריצוף לוחות אבן גדולים, אולי חלק מחצר המבנה. היחידה תחומה בקירות מצפון-מערב ומדרום-מזרח. יסוד הקיר שמדרום-מזרח שונה משאר יסודות קירות המבנה, הבנויים מאבני שדה קטנות, והוא בנוי מאבני שדה גדולות; אולי שימש מסד לסף כניסה גדול.

יחידה 1.2 – היחידה שממערב ליחידה 1.1 תחומה ביסוד קיר מדרום-מזרח המשותף ליחידה 1.1 וביסוד קיר מדרום-מערב.

יחידה 1.3 – חדר מאורך (6 × 3 מ') המוקף ביסודות קירות מכל צדדיו. יסוד הקיר הצפוני-מזרחי, המשותף ליחידה 1.1, מסיבי. בפינה הדרומית-מזרחית של החדר, כמטר אחד מעל ליסודות הקירות, כנראה בגובה הרצפות, נחשף טאבון חרס (כ-1 מ' קוטר). סמוך לטאבון נמצא שבר שיש מעוטר, ככל הנראה חלק מפריט אדריכלי מרשים.

2 המידע מבוסס על מחקר שנערך על ידי ש' קריספין מטעם רשות העתיקות.

A9228 Lod

איור 3: תוכנית יחידות אדריכליות משכבה 3 (שרטוט: י' גומני, רשות העתיקות)

יחידה 1.4 – יחידה (4×3 מ') מצפון-מזרח ליחידה 1.3, תחומה ביסודות קירות מדרום-מערב, דרום-מזרח, צפון-מזרח ובתעלת שוד מצפון-מערב.

יחידה 1.5 – היחידה המרכזית במבנה היא חדר מאורך (6×3 מ') שבמרכזו צמד אומנות אבן, שהשתמרו לגובה שלושה נדבכים (איור 4). החדר תחום בארבעה יסודות קירות הבנויים מאבני שדה קטנות. במרכז החדר, בין צמד האומנות, נחשף בור אשפה שהכיל ממצא קרמי רב, מטבעות, עצמות בעלי חיים, כלי זכוכית וכלי אבן. שולי בור האשפה עלו על יסודות הקירות הצפוני-מערבי והדרומי-מזרחי, ומכאן שההטמנה בבור האשפה נעשתה לאחר פירוק המבנה ואולי אף במהלך פירוקו.

יחידה 1.6 – חדר (3.4×2.4 מ') ממערב ליחידה 1.5, תחום ביסודות קירות מכל צדיו. ממערב לקירו המערבי נחשף מטמון שהכיל 94 מטבעות כסף וברונזה (להלן), שנמצאו פזורים במפלס אחד על פני שטח של 3×5 מ'. נראה שהמטבעות התפזרו תחת יסוד הרצפה שלא השתמרה. ממצא מיוחד נוסף נחשף מחוץ לחדר, בפינה הצפונית-מערבית שלו – לוח שיש שעליו חקוקה כתובת ביוונית עתיקה. הכתובת מכילה ארבע שורות ובהן שתי מילים, שם של יהודי ממשפחת הכוהנים.

יחידה 1.7 – במרכז היחידה שממערב למבנה השתמר טאבון חרס. ניתן לשער שזו חצר נוספת של המבנה.

יחידה 1.8 – היחידה הדרומית במבנה היא חדר ($6 \times ?$ מ') שבחלקו הדרומי-מזרחי נחשפו שרידי מתקן ובו רצפת פסיפס לבנה הניגשת לקירות המזרחי והצפוני של היחידה. עוד נחשף תא מלבני של מתקן (1×1.5 מ', כ- 1.5 מ' עומק) שתחתיתו מרוצפת גם היא פסיפס לבן. ניתן לשער שיחידה זו שימשה חצר.

יחידה 1.9 – יחידה (4×3 מ') בקצה הדרומי-מערבי של המבנה גובלת ביחידות 1.6, 1.7 ו-1.8.

יחידה 2 – היחידה בקצה הדרומי-מערבי של החפירה (8 מ' אורך, 5 מ' רוחב לפחות) לא נחפרה במלואה. היא תחומה מצפון-מזרח, מדרום-מזרח ומצפון-מערב ביסודות קירות הבנויים מאבני שדה קטנות.

יחידה 3 – היחידה בפינה הדרומית-מזרחית של החפירה (4 מ' אורך לפחות, 2 מ' רוחב לפחות) לא נחפרה במלואה. היא תחומה בקיר הבנוי אבני שדה מהוקצעות מצפון-

איור 4: האומנה הדרומית ביחידה 1.5, מבט לדרום-מזרח (צילום: מ' ויזל, רשות העתיקות)

מערב ובתעלת שוד מצפון-מזרח. ממצא מיוחד שנחשף כאן הוא שבר לוחית שנהב ובה מגולפת דמות נשית.

יחידה 4 – מצפון-מזרח ליחידה 3 נחשף קיר (4 מ' אורך) בציר צפון-מזרח לדרום-מערב, בנוי מאבני שדה קטנות. צמוד לפן המזרחי של הקיר נמצא טאבון חרס.

יחידה 5 – מהיחידה שמצפון-מערב ליחידה 1.2 השתמר קיר קטן (2 מ' אורך). ביחידה נחשפו שרידי פסיפס איכותי ובו דגמים גיאומטריים בצבעים לבן, שחור ואדום. הפסיפס נחשף לא באתרו וחלקים גדולים ממנו הונחו הפוכים או על צדו. ניתן לשער שהפסיפס פורק מן המבנה המרכזי (יחידה 1). מן הממצא הקרמי עולה שזמן פירוק הפסיפס זהה לזמן פירוק מבנה 1.

המטמון מיחידה 1.6

במטמון 94 מטבעות, מהם 11 מטבעות כסף, שלושה מטבעות ברונזה מצופה כסף (אנטוניאני) ו-80 מטבעות ברונזה (כל המטבעות, חוץ מאחד, זוהו), והם מתוארכים לשנים 222–354 לסה"נ (איור 5). המטמון נחשף במפלס אחיד, על פני שטח של כ-12 מ"ר, בין שכבת החול המקומי לתשתית הרצפה שלא שרדה או פורקה. לא ניתן היה לזהות ריכוז מסוים בחדר שאולי העיד על נקודה שממנה התפזר המטמון. עם זאת, ברור מצפיפות המטבעות ומתיארוכם שהממצא אינו מקרי. ניתן לשער שבדומה למקרים אחרים (להלן) נטמנו המטבעות תחת יסודות הרצפה במהלך אחד מהאירועים ההיסטוריים שהתרחשו במחצית השנייה של המאה ה'לס"נ. לאחר אירועים אלו או בעקבותיהם התפזרו המטבעות בחדר. מצב ההשתמרות של המטבעות מעולה, עדות לכך שלא היו בשימוש רב. ניתן לחלק את המטמון לשלוש קבוצות כרונולוגיות עיקריות: מטבעות מהמאה ה'ג', מהמחצית הראשונה של המאה ה'ד' ומהמחצית השנייה של המאה ה'ד', החותמים ומתארכים את ההטמנה (טבלה 1: 8).³ בקבוצה האחרונה שלושה מטבעות המתוארכים למאה ה'ה'. מצב השתמרותם הירוד מאוד ביחס לשאר מטבעות המטמון, ומיקומם סמוך להפרעה בחפירה, מעידים שאינם חלק מהמטמון.

3 את הזיהויים, המבוססים על זיהוי ראשוני בלבד, עשה ל' סנדברג מענף המטבעות של רשות העתיקות.

איור 5: מטמון המטבעות (צילום: ד' גזית, רשות העתיקות)

טבלה 1: טבלת פירוט למטמון מיחידה 1.6 (הפקה: ש' קריספין, רשות העתיקות)

מספר רשות	מיטבעה	עריך	תאריך הטבעה (לסה"נ)	שליט / תקופה	כמות	מספר
קבוצה א' – מטבעות המתוארכים למאה הג' לסה"נ						
180618-180617	קיסריה		235-222	סוורוס אלכסנדר	2	2-1
180619	צור		260-253	ולריאנוס	1	3
180620	צור		מחצית ראשונה של מאה ג'	רומית מאוחרת	1	4
180621			מחצית ראשונה של מאה ג'	רומית מאוחרת	1	5
180622			מאה ב'- מאה ג'	רומית מאוחרת	1	6

טבלה 1: טבלת פירוט למטמון מיחידה 1.6 (המשך)

מספר רשות	מיטבעה	עריך	תאריך הטבעה (לסה"נ)	שליט / תקופה	כמות	מספר
קבוצה א' – מטבעות המתוארכים למאה הג' לסה"נ						
180628-180623	אנטיוכיה	טרדרכמא	251–249	טריאנוס דקיוס	6	12–7
180633	אנטיוכיה	טרדרכמא	251–249	הרניה אטרוסקילה	1	13
180632-180629	אנטיוכיה	טרדרכמא	253–251	טרבוניאנוס גאלוס	4	17–14
180634	רומא	ססטרטיוס	268–253	גליאנוס	1	18
180635		אנטוניאנוס	268–253	גליאנוס	1	19
180636		אנטוניאנוס	282–276	פרובוס	1	20
180639	אלכסנדריה		305–284	דיוקלטיאנוס	1	21
180638			305–284	דיוקלטיאנוס	1	22
קבוצה ב' – מטבעות המתוארכים למחצית הראשונה של המאה הד' לסה"נ						
180637		אנטוניאנוס		רומית מאוחרת	1	23
180646, 180643 180652-18051-ו	אלכסנדריה	פוליס		ראשית מאה ד'	4	27–24
180642-180640 180645-180644-ו		פוליס		ראשית מאה ד'	5	32–28
180649-180647, 180675-ו-180654	קונסטנטינופול	פוליס	337–307	קונסטנטינוס הגדול	5	37–33
180655	קיזיקוס	פוליס	337–307	קונסטנטינוס הגדול	1	38
180664	ניקומדיה	פוליס	337–307	קונסטנטינוס הגדול	1	39
180674-ו-180665	אנטיוכיה	פוליס	337–307	קונסטנטינוס הגדול	2	41–40
180676-ו-180653		פוליס	337–307	קונסטנטינוס הגדול	2	43–42
180650		פוליס	350–337	קונסטנס א'	1	44

טבלה 1: טבלת פירוט למטמון מיחידה 1.6 (המשך)

מספר רשות	מיטבעה	עריך	תאריך הטבעה (לסה"נ)	שליט / תקופה	כמות	מספר
קבוצה ב' – מטבעות המתוארכים למחצית הראשונה של המאה ה-19 לסה"נ						
180657-180656 ו-180681	ניקומדיה	פוליס	350-341	קונסטנס א'	3	47-45
180663	קזיקוס	פוליס	350-341	קונסטנס א'	1	48
180668, 180666 ו-180671	אלכסנדריה	פוליס	350-341	קונסטנס א'	3	51-49
180672-180670	קונסטנטינופול	פוליס	350-341	קונסטנס א'	2	53-52
180667, 180657, 180673, 180669 ו-180677-180680		פוליס	350-341	קונסטנס א' או קונסטנטיוס ב'	8	61-54
180658	קזיקוס	פוליס	350-341	קונסטנטיוס ב'	1	62
180659	קונסטנטינופול	פוליס	350-341	קונסטנטיוס ב'	1	63
180660	ניקומדיה	פוליס	350-341	קונסטנטיוס ב'	1	64
180682-180662	אלכסנדריה	פוליס	350-341	קונסטנטיוס ב'	2	66-65
180661		פוליס	350-341	קונסטנטיוס ב'	1	67
קבוצה ג' – מטבעות המתוארכים למחצית השנייה של המאה ה-19 לסה"נ						
180683	קונסטנטינופול	פוליס	354-351	גאלוס	1	68
180684	אנטיוכיה	פוליס	354-351	גאלוס	1	69
180685	ניקומדיה	פוליס	354-351	גאלוס	1	70
180698-180696, 180701, 180699 ו-180706-180705	קונסטנטינופול	פוליס	354-351	קונסטנטיוס ב'	6	76-71
180687-180686, 180695, 180689 ו-180702-180697	אנטיוכיה	פוליס	354-351	קונסטנטיוס ב'	6	82-77
180700-180693	ניקומדיה	פוליס	354-351	קונסטנטיוס ב'	2	84-83

טבלה 1: טבלת פירוט למטמון מיחידה 1.6 (המשך)

מספר	כמות	שליט / תקופה	תאריך הטבעה (לסה"נ)	עריך	מיטבעה	מספר רשות
קבוצה ג' – מטבעות המתוארכים למחצית השנייה של המאה ה-ד' לסה"נ						
85	1	קונסטנטיוס ב'	354–351	פוליס	אלכסנדריה	180688
89–86	4	קונסטנטיוס ב'	354–351	פוליס	קייזיקוס	180691-18069 180704-180703-ו
91–90	2	קונסטנטיוס ב'	354–351	פוליס		180694-ו 180692

מרד גאלוס 353–351 לסה"נ

מרד גאלוס היה המרד האחרון של היהודים באימפריה הרומית והתרחש במחצית השנייה של המאה ה-ד' לסה"נ. בשל מיעוט מקורות היסטוריים וארכאולוגיים הנוגעים למרד זה, סימני שאלה רבים סובבים אותו, כגון: הגורמים למרד, היקפו הגאוגרפי, המשתתפים ומנהיגי המרד, מהלך המרד ואופיו, רמת ההרס שיצר, וכן השפעתו על הישוב ועל המשך קיומם של היישובים לאחריו.

המהלכים ההיסטוריים שהיו הרקע לפריצת המרד החלו בשנת 337 לסה"נ כשהקיסר קונסטנטיוס הראשון (הגדול) מת והוריש את האימפריה לשלושת בניו: קונסטנטיוס השני, קונסטנטיוס השני וקונסטנס, שחילקו את האימפריה ביניהם. קונסטנטיוס השני קיבל את השליטה במזרח האימפריה והוציא להורג, ככל הנראה, את רוב בני משפחת הקיסר. השניים שנותרו בחיים הם גאלוס ויוליאנוס (שלימים יוכר כ"יוליאנוס הכופר"), בשל מחלה קשה וגיל צעיר, בהתאמה. חלוקת האימפריה החזיקה שלוש שנים בלבד ובשנת 340 לסה"נ הרג קונסטנס את אחיו קונסטנטיוס השני במהלך מלחמת אזרחים. בשנת 350 לסה"נ נהרג קונסטנס במהלך מרד נגדו בגאליה. משנות לבדו, הצליח אחיו, קונסטנטיוס השני, לאחד שוב את הקיסרות כולה תחת שליט אחד לראשונה מאז מות אביהם. בהעדר צאצאים משלו, הוא מרומם את דודנו גאלוס למעמד קיסר (תחת אוגוסטוס) במזרח, שבעת הזו סבל מאיום גובר מצד הפרסים (גייגר תשמ"ב: 202–203).

על הגורמים לפרוץ המרד חלוקות הדעות במחקר. אבי-יונה טוען שהרקע לפרוץ המרד היה כלכלי. לוד, ציפורי וטבריה היו מרכזי טקסטיל מובילים, וסבלו לטענתו ממיסוי

מוגבר מצד האימפריה. המיסוי הכבד לצד הגבלה על העסקת עבדים הובילו לטענתו לפרוץ המרד (אבי-יונה 1976: 179). חוקרים אחרים לעומת זאת טענו כי המאה הד' לסה"נ הייתה תקופה של שגשוג כלכלי (מור 1989: 344) ותלונות על מיסוי יתר אינן מאפיינות דווקא את האוכלוסייה היהודית ואינן מעידות על רדיפה של היהודים באמצעות סנקציות כלכליות (נתנזון 1986: 34). נתנזון הציעה שיתכן שרגשות של קיפוח תרבותי ופוליטי של היהודים בתקופה הזו הובילו לפרוץ המרד; התנצרות האימפריה הובילה לשיפור במעמדה של הכנסייה והאוכלוסייה הנוצרית בישראל; יתכן כי תמיכת האימפריה הרומית בטענה שישראל היא ארץ הקודש (Terra Sancta) כפי שטוענים הנוצרים, לצד יחסו הקשה של קונסטנטינוס השני שהוציא צווים שבהם נחשף יחס קשה ושלילי כלפי היהדות, הובילו לרגשות הקיפוח של היהודים ולפרוץ המרד כשהבשיל המועד (נתנזון 1986). גייגר טען שיתכן שהיה זה ניסיון של המורדים לנצל את ההזדמנות שבה האימפריה במזרח אינה יציבה, ברקע ניסיונות הפרסים לפגוע באימפריה, לצד המרד בגאליה, ולהפוך לשליטים עצמאיים שאינם תלויים ברומא. עם זאת, הוא מסתייג ואומר שלא סביר שהיהודים לבדם התמרדו בגאולוס, אלא סביר שהיה זה קצין שאפתן שאליו הצטרפו היהודים לקידום מטרתיהם (גייגר תשמ"ב: 206–208).

כפי שצוין לעיל, העדויות הכתובות על אודות המרד מעטות. בכרוניקון שנכתב כ-30 שנה לאחר המרד, מתאר הירונימוס ש"גאולוס דיכא את היהודים, שמשהרגו בלילה את החיילים, אחזו בכלי זין לשם מרידה, הרג אלפי רבים של אנשים..." בהמשך הוא מזכיר ערים שהעלה באש, בהן ציפורי, טבריה ולוד (תרגום מתוך הר 1985: 65). גם בחיבור "על הקיסרים" שנכתב סביב שנת 360 לסה"נ מזכיר אורליוס ויקטור את המרד היהודי שדוכא, שם אף נזכר מנהיג המרד כביכול – פאטריקיוס (ארליך 1981; שטרן 1980: 501). יש לציין שהחוקרים מסתייגים מהגדרתו של אדם זה כמוביל המרד ומציינים שם זה כאדם לא מוכר (גייגר תשמ"ב: 206–207; נתנזון 1986: 32). לבסוף, גם סוקרטס מזכיר את מרידת היהודים ומתאר את ההתקוממות המזוינת בציפורי והכנעתה על ידי גאולוס (מיגן 1864: 297); וגם ג'רום בכרוניקון מזכיר כיצד גאולוס הכניע את המורדים מציפורי שפשטו על חיל המצב וגנבו את נשקיהם, והרג אלפי גברים וילדים. ג'רום אף מזכיר את לוד, בין הערים שנחרבו, כאחת הערים שהועלו באש (האלם 1956: 238).

גם במקורות היהודיים נזכר מרד גאולוס בעקיפין או במישרין. המצביא הרומי של גאולוס, אורסיקינוס, שהיה ראש הפרשים של מזרח האימפריה (אמיאנוס מארקלינוס דברי הימים: 11), הוביל בפועל את דיכוי המרד. אורסיקינוס נזכר פעמיים; לראשונה, במסכת

יבמות, שם הוא מתואר כמי שדיכא את המרד שפרץ על ידי אנשי ציפורי (ירושלמי יבמות ט"ז ג). בפעם השנייה מצוין שהיו רבנים שהיו בקשר עם אורסיקינוס בתקופת המרד, ואף התיירו לאפות חלות בשבת, ככל הנראה לצבא הרומי (ירושלמי, ביצה א ז). מקור נוסף המתאר את מרד גאלוס הוא מדרש מפסיקתא רבתי: "והיה בעת ההיא, קול צעקה משער הדגים... ויללה מן המשנה – זו לוד". במדרש זה מוצגת רשימת הערים שאירעה בהן פורענות, בהן לוד, ציפורי וטבריה. הדעות חלוקות באשר לקשירת מדרש זה למרד גאלוס, והעניין לא ידון במאמר זה, אך דווקא אזכור העיר לוד כאחת הערים שהוחרבו, ובהתאמה לכתבי הירונימוס, מחזקת את הטענה שהמדרש עסק במרד זה (שוורץ 1989). אם ניתן לסכם את הידוע על פי המקורות, המרד היה קצר מועד ודוכא על ידי חיילי האימפריה הרומית, בראשותו של אורסיקינוס, מצביאו של גאלוס. ניתן להצביע, על פי כלל המקורות, שציפורי הייתה מרכז המרד, שם הוכרעו המורדים על ידי צבאו של גאלוס, וממנה התפשט המרד ליתר הארץ. עיקר המרד התרחש בגליל וחלקו בישובי יהודה, דוגמת חברון, אוננו ולוד. מידת היקפו של המרד אינה מוסכמת במחקר. יש הטוענים שהיו אלה מהומות מקומיות ויש הגורסים שהישובים המתמרדים נשרפו והוחרבו עד ליסוד על ידי הצבא הרומי (ביכובסקי 2007: 191; נתנזון 1986: 34; וינר וספראי 2001: 76–77).

לסיום, תוצאות המרד אינן נהירות כיוון שהמידע הארכאולוגי נתון לדיון ולפרשנות ואינו חד-משמעי באתרים הרלוונטיים לאירוע זה, דוגמת הדיון בבית שערים על אודות סיום הישוב בעקבות המרד (ראו הרחבה אצל וייס 2010: 280–289). עם זאת, ניתן לומר שהנזק שנגרם לישוב היהודי בעקבות המרד, בצירוף רעידת האדמה שאירעה כעשור לאחר מכן (363 לסה"נ; זיו תשע"ה: 85) פגעו בישוב בארץ ובגדולתו מן הזמנים של טרם האירועים. גם אם חלק מן הישובים שנפגעו המשיכו להתקיים לאחר המרד, קיומם היה בהיקפים קטנים ומצומצמים (גיגר תשמ"ב: 208; נתנזון 1986: 34).

הוצאתו להורג של גאלוס על ידי קונסטנטיוס השני בשנת 354 לסה"נ חתמה פרק זה.

מטמוני מרד גאלוס

תופעה מעניינת הנסקרת במחקר מתייחסת להטמנת מטמוני חירום המיוחסים למרד זה (איוור 6). ידוע מן המחקר שמטמוני חירום הוטמנו לקראת איום או ערעור ביטחוני, דוגמת מרידות ומלחמות, במטרה לאסוף אותם עם התיצבות המצב. נטישתם של

מטמונים אלו מלמדת על אסון שפקד את בעלי המטבעות שלא שבו לאסוף את כספם (וינר וספראי 2001: 72–73).

וינר וספראי מייחסים שמונה מטמונים לימי מרד גאלוס, מרביתם נמצאו בין הריסות בתי כנסת בגליל (וינר וספראי 2001: 76–77). ראסל מסבירה שבתי כנסת נבחרו במיוחד לצורך הטמנת מטמוני חירום, שכן מבנים אלו נחשבו עמידים יותר, ניתנים לנעילה ועל כן מסוגלים לשרוד טוב יותר את האיום האלים הקרב. יתכן שגם ההתייחסות למבנה כמבנה קדוש המוגן על ידי כוחות שמימיים מעלה את סיכויי המטמון להישאר במקומו. נוסף על כך, הטמנת המטמונים מתחת לריצוף (או בבימת בתי הכנסת) מאפשרת את החזרת המטמון ביתר קלות אם אכן הבניין נהרס (ראסל 2021: 126–129).

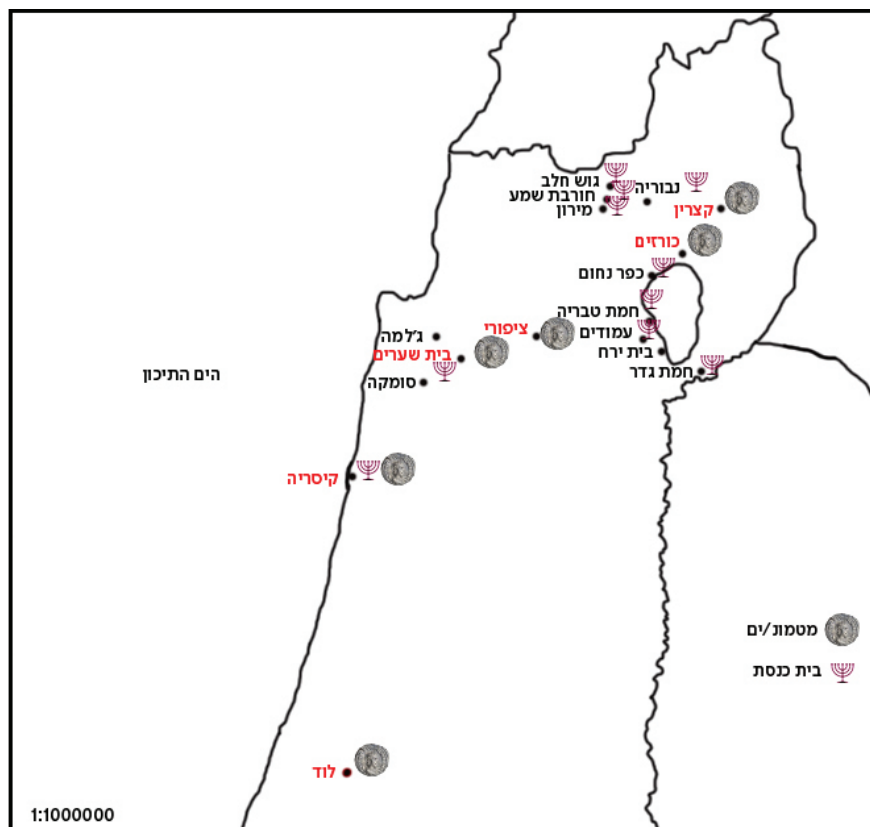
לשיטת וינר וספראי, שמונת המטמונים שנחשפו מלמדים שמרד גאלוס היה מרד יהודי מובהק בעל השלכות דרמטיות ונזק משמעותי לאוכלוסייה היהודית. הם קושרים מטמונים אלו למרד גאלוס ולא לרעידת האדמה משנת 363 לסה"נ שכן לטענתם אם מטמונים אלו לא נאספו כתוצאה מרעידת האדמה, היו נמצאים מטמונים כאלו בכל רחבי הארץ, ולא רק באזורי ישוב יהודיים. יתרה מכך, רעש אדמה אינו אירוע צפוי מראש ולכן קשה להניח שיטמוני מטמונים לקראתו (וינר וספראי 2001: 76–77).

ביכובסקי (2007) לעומת זאת מסתייגת מיחוס כל שמונת המטמונים האלו למרד גאלוס, ומציעה שניתן, אם בכלל, ליחס רק שניים מהם, בכורזין ובבית שערים, למרד זה. במאמרה היא מפרסמת לראשונה מטמון מלוד, הכולל כ-2700 מטבעות ומייחסת לו באופן ברור קשר למרד גאלוס, שכן המטבעות החותמים מטמון זה מתוארכים לשנות המרד. למרות שההקשר הארכאולוגי שבו נמצא המטמון אינו ברור ואין אפשרות לשייכו באופן כלשהו למבנה שחרב, לטענתה מטמון זה הוא עדות ארכאולוגית ונומיסמטית לא ישירה להשפעות מרד גאלוס בלוד.

העדויות ההיסטוריות שהוצגו לעיל, לצד המידע הארכאולוגי הידוע ממטמוני המטבעות, קושרים את מרד גאלוס במובהק לאוכלוסייה היהודית בלבד, ללא השתתפות האוכלוסייה הנוצרית.

דיון

ההשתמרות האדריכלית של המבנה שנחפר בלוד אינה מאפשרת את הבנת מהותו של המבנה. עם זאת, בחינת הממצא הקטן בשילוב שרידי האדריכלות מאפשרים לנסות ולהצביע על תפקידו של המבנה, על אופיו ועל שיוכו האתני.

איור 6: מפת אתרים המשויכים במחקר למרד גאלוס (הפקה: ש' קריספין, רשות העתיקות)

מבחינה אדריכלית, נחשפו במבנה שלוש יחידות אורך (איור 3: יחידות 1.3, 1.5, 1.8) שעל פי גודלן מאפיינות מבנים שהם מבני ציבור או בתי אמידים. במרכז יחידה 5.1, ככל הנראה היחידה המרכזית של המבנה, נחשפו שתי אומנות מסיביות (כ-1 מ' × 0.6 מ') שעל פי גודלן ומיקומן ניתן להעריך שהן נשאו קשת בנויה. שרידי רצפת הפסיפס הצבעונית שנחשפו צמוד למבנה, וניכר שהוצאו במכוון, מעידים אף הם שמקימי המבנה היו בעלי אמצעים. המתקן הבנוי ביחידה 1.8, שהייתה כנראה חצר, ובו רצפות פסיפס, תורם אף הוא להערכה שזהו מבנה שתפקידו אינו דומסטי. הממצא הקרמי שנחשף

בתוך המבנה חריג בהיקפו הגדול, גם ביחס לחפירות אחרות בלוד. רוב הממצא הוא כלי הגשה והאכלה דוגמת מורטריה, מחבתות ופכים, כולם בכמות גדולה.⁴ ניתן לשער שהכלים שימשו ציבור גדול ולא משפחה יחידה. מכלול הפאונה בחפירה אף הוא עשיר ומגוון. עם זאת, על סמך מיון ראשוני, נראה שאחוז עצמות החזיר נמוך עד אפסי, רמז לאוכלוסייה יהודית שהתגוררה באתר.

ממצא שכיח נוסף שנחשף במבנה הוא פריטי אבן ושיש, חלקם מיוחדים: שברי שולחן ושבר פריט אדריכלי מרשים, אולי אדיקולה (היכלית). ריבוי פריטים אלו עשוי אף הוא להעיד על שימוש ציבורי במבנה.

מן הממצאים החשובים מהמבנה יש לציין חמש כתובות: שלוש מהן חקוקות באבן ושתיים נחרטו על חרס. הכתובות בשלבים ראשוניים של פענוח ובינתיים ניתן לומר שהן נכתבו בכמה שפות: עברית, יוונית ולטינית. הכתובת הארוכה ביותר נחקקה בשיש והיא בת ארבע שורות שנכתבו ביוונית – שם של יהודי ממשפחת הכוהנים.

לבסוף, את מטמון המטבעות שהוצג בהרחבה לעיל ניתן ליחס לאירועי מרד גאלוס מכמה סיבות. ראשית, הקבוצה החותמת את המטמון, שבה כמות המטבעות גבוהה ביחס לכלל המטמון, מתוארכת לשנות המרד. שנית, מצב השתמרותם המצוין של מטבעות אלו מעיד על הטמנתם סמוך לזמן הטבעתם. הקשר לאירוע מתחזק גם בשל הדמיון הנומיסמטי בין מטמון זה למטמון קודם שנמצא בלוד וגם הוא מקושר, נומיסמטית אך לא בהקשר סטרטיגרפי ברו, למרד גאלוס (ביכובסקי 2007). לבסוף, מציאתם של המטבעות מתחת לגובה מפלס הרצפות ותיארוכם הברור, מאפשרים את הקבלת מטמון זה למטמוני גאלוס שהוצגו לעיל.

אם כך, צירוף כלל הנתונים שהוצגו – האלמנטים האדריכליים, ריבוי כלי האוכל וההגשה והשימוש בפריטי שיש מרובים – מעלים את ההשערה שאין זה מבנה פרטי אלא מבנה ציבור. נוסף על כך, ממצאים אחדים או העדרם של ממצאים אחרים קושרים את המבנה לאוכלוסייה היהודית – הכתובות, ובפרט הכתובת המתארת אדם ממשפחת הכוהנים; העדר עצמות חזיר; ומטמון המטבעות. המטמון, שניתן להקבילו למטמוני גאלוס שרובם נחשפו בהקשרים יהודיים בגליל ובפרט בבתי כנסת, מחזק אף הוא את ההנחה שהמבנה שנחשף הוא מבנה ציבור ששימש את היישוב היהודי בלוד.

4 המידע הקרמי מסתמך על מיונים ראשוניים שעשה בשטח א' טקסל (ראש תחום התמחויות קרמיות ברשות העתיקות), והוא צפוי להתפרסם בדו"ח סופי לאחר מחקר נוסף.

אחריתו של המבנה קשורה ישירות למרד גאלוס. המבנה שנחשף השתמר לגובה היסודות בלבד וניכר שנהרס במכוון. שרידי רצפת הפסיפס ההפוכים שנחשפו מחזקים הנחה זו. נוסף על כך, בור האשפה שנחפר במרכז המבנה מתארך אף הוא את הרס המבנה לאמצע המאה ה'לסה"נ ולהוצאתו המוחלטת משימוש בעקבות אירוע החורבן.

סיכום

התמונה הארכאולוגית שנחשפה בחפירה שנדונה במאמר זה היא עדות ארכאולוגית ראשונה לתיאורים ההיסטוריים על אודות חשיבותה של העיר לוד ואוכלוסייתה היהודית בתקופה הרומית. ממצאי החפירה מציגים לראשונה מבנה ציבור יהודי מהתקופה הרומית המאוחרת, שבה הייתה העיר לוד בשיא פריחתה כמרכז רוחני יהודי וכמרכז כלכלי חשוב. כפי שמשתקף בבירור ממצאי החפירה, חורבנו של המבנה במחצית המאה ה'לסה"נ מעיד על אירוע הרסני וקטסטרופלי שאנו מזהים כמרד גאלוס. המבנה, שנחרב עד ליסודותיו, מצביע שדיכוי המרד נעשה בתוקפנות ובאלימות ולא הייתה זו רק מהומה מקומית כפי שנטען במחקרים קודמים. עדות זו היא היחידה, עד כה, להיקפו ולעוצמתו של מרד זה בדרומה של ארץ-ישראל.

ביבליוגרפיה

ספרות מקור

אמיאנוס מארקלינוס דברי הימים
אמאנוס מארקלינוס. **דברי הימים: ספרים יד-יט** (דבורצקי, ש', תרגום; ספרי מופת מספרות עולם). ירושלים. 1974.

ספרות מחקר

אבי-יונה 1976
Avi-Yonah, M. 1976. *The Jews of Palestine: A Political History from the Bar Kokhba War to the Arab Conquest*. Oxford.

אהרוני 1987
אהרוני, י'. 1987. **ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית**. ירושלים.

אופנהיימר 1978
אופנהיימר, א'. 1978. **בתי-מדרשות בארץ-ישראל בראשית תקופת האמוראים**. **קתדרה** 8: 80–89.

ארבל 2004
ארבל, י'. 2004. **לוד. חדשות ארכיאולוגיות** 116.
https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=25&mag_id=108

ארליך 1981
ארליך, ז"ח. 1981. **מחבוא במערות בימי מרד גאלוס**. **נקרות צורים** 5: 67.

ביכובסקי 2007
Bijovsky, G. 2007. Numismatic Evidence for the Gallus Revolt: The Hoard from Lod. *Israel Exploration Journal* 57: 187–203.

בן-אריה 1987
בן-אריה, י'. 1987. **הישובים הכפריים בסנג'ק עזה (כולל יפו ורמלה) בשנות השבעים של המאה ה-19**. **שלם** ה': 139–187.

גולני 2012
גולני, א'. 2012. **לוד. חדשות ארכיאולוגיות** 124.
https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1938&mag_id=119

גופנא ובית-אריה תשנ"ז
גופנא, ר' ובית אריה, י'. תשנ"ז. **מפת לוד (80)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

גייגר תשמ"ב
גייגר, י'. תשמ"ב. **המרד בימי גאלוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס**. בתוך: ברס, צ', ספראי, ש', צפריה, י' ושטרן מ', עורכים. **ארץ-ישראל: מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי כרך א': היסטוריה מדינית, חברתית ותרבותית**. ירושלים: 202–217.

מור ויזל ושחר קריספין | מרד גאלוס ב"דרומא" – עדות ארכאולוגית ראשונה לחורבן לוד היהודית

האלם 1956

Helm, R., ed. 1956. *Eusebius Werke 7: Die Chronik des Hieronymus* (Griechische Christliche Schriftsteller 48). Berlin.

הר 1985

הר, מ"ד. 1985. **ההיסטוריה של ארץ-ישראל כרך ה': התקופה הרומית-ביזנטית: תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי (70–640)**. ירושלים.

ויינברגר 2005

ויינברגר, ד'. 2005. **לוד. חדשות ארכאולוגיות 117**.

וייס 2010

וייס, ז'. 2010. **נוהגי קבורה בבית שערים ותאריכו של בית הקברות הנשיאותי. ציון 75: 265–290**.

וינר וספראי 2001

וינר, מ' וספראי, ז'. 2001. **מטמונים ומרידות: התפלגות מועדי ההטמנה של מטמוני המטבעות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית. קתדרה 101: 71–90**.

זיו תשע"ה

זיו, א'. תשע"ה. **אירועים סייסמיים במזרח הים התיכון במאה הרביעית לסה"נ והשפעת על אתרים ארכאולוגיים נבחרים בארץ-ישראל (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן)**. רמת גן.

ינאי ומרדר תשס"א

ינאי, א' ומרדר, ע'. תשס"א. **לוד. חדשות ארכאולוגיות 112: 80–82**.

מור 1989

Mor, M. 1989. **The Events of 351–352 in Palestine: The Last Revolt Against Rome?** In: French, D.H. and Lightfoot, C.S., eds. *The Eastern Frontier of the Roman Empire: Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988, Part 2* (British Archeological Reports International Series 553; British Institute of Archaeology at Ankara 11). Oxford: 335–353.

מיגן 1864

Migne, J.P., ed. 1864. *Patrologiae cursus completus* (Series graeca 67). Paris.

נתנזון 1986

Nathanson, B.G. 1986. **Jews, Christians, and the Gallus Revolt in Fourth-Century Palestine.** *The Biblical Archaeologist* 49: 26–36.

סימונס 1937

Simons, S.J. 1937. *Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists Relating to Western Asia*. Leiden.

קפלן תשל"ז

קפלן, י'. תשל"ז. **שרידים ניאוליתיים וכלקוליתיים בלוד. ארץ-ישראל י"ג: 57–75**.

קריספין, טנדלר ויקואל 2022
 קריספין, ש', טנדלר, א"ש ויקואל, א'. 2022. טיפוס קבורה חדש בעיר לוד וגבולותיה של העיר בתקופה
 הרומית על סמך פריסת בתי הקברות. לוד: "דיוספוליס - עיר האלוהים": קובץ מחקרים בהיסטוריה
 ובארכיאולוגיה של לוד ח': 49-67.

קריספין וטנדלר בהכנה
 קריספין, ש' וטנדלר, א"ש. בהכנה. לוד, שכונת רמז שלב ב'. חדשות ארכיאולוגיות.

קריספין, ויזל וטנדלר בהכנה
 קריספין, ש', ויזל, מ' וטנדלר, א"ש. בהכנה. לוד, בית העם הערבי. חדשות ארכיאולוגיות.

ראסל 2021
 Rassalle, T. 2021. *Coin Deposits from Ancient Synagogues in Late Antique Palestine* (Ph.D. dissertation, The University of North Carolina at Chapel Hill). North Carolina.

שוורץ תשמ"ב
 שוורץ, י'. תשמ"ב. היישוב היהודי באיזור יהודה והחוף הדרומי במאות השלישית והרביעית. בתוך: ברס,
 צ', ספראי, ש', צפריר, י' ושטרן מ', עורכים. ארץ-ישראל: מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי כרך א':
 היסטוריה מדינית, חברתית ותרבותית. ירושלים: 180-201.

שוורץ 1989
 שוורץ, י'. 1989. גאלוס, יוליאנוס הכופר והפולמוס האנטי-נוצרי בפסיקתא רבתי. דברי הקונגרס העולמי
 למדעי היהדות חטיבה ב כרך ראשון: תולדות עם ישראל. ירושלים: 30-36.

שוורץ 2015
 שוורץ, י'. 2015. לוד העתיקה: סקר היסטורי מהתקופה הפרסית ועד לתקופה הביזנטית. לוד: "דיוספוליס
 - עיר האלוהים": קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד א': 101-119.

שטרן 1980
 Stern, M. 1980. *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism Vol. 2: From Tacitus to Simplicius*.
 Jerusalem.